

козацтва й продовжує викликати дослідницький інтерес і нині. Незважаючи на це, в українській історіографії відсутні спеціальні дослідження з окресленої проблематики. Дане питання розглядалося і далі привертає увагу істориків лише у контексті вивчення історії козацтва взагалі або ж життя та діяльності П. Калнишевського.

Історіографічний аналіз праць, що стосуються військової діяльності кошового отамана П. Калнишевського дав змогу виділити певні особливості та етапи вивчення даної проблеми. Тривалий час дане питання не привертало увагу науковців, а наявні відомості переважно торкалися військової служби запорожців у ході російсько-турецьких воєн. Так, в часи XVIII ст., зустрічаємо невеликі згадки, що висвітлюють військову службу січовиків. Та й ті позбавлені об'єктивності й пронизані негативним ставленням до запорожців, що свідчить про безперечний вплив імперської ідеології на наукові розвідки. Певні зрушення щодо проблеми, яка нами вивчається, спостерігаються в працях другої половини XIX – початку XX ст. Використовуючи при дослідженні архівні матеріали, історики даної епохи прагнули до глибшого й об'єктивнішого з'ясування питання. Щоправда, джерельна база подавалась без її критичного аналізу.

Ключові слова: Петро Калнишевський, кошовий отаман, полководець, Запорозька Січ, військова діяльність, історіографія.

До редакції надійшла 3.09.2018.

УДК 930.1 : 94(477) «1800–1899 (051)
<https://doi.org/94.10347/2522-4111.2018.39.2.12>

© Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)
<https://orcid.org/0000-0002-1439-3576>

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ З РЕДАКЦІЙНОГО ПОРТФЕЛЮ 7-ОЇ КНИГИ ЧАСОПISУ «ЗА СТО ЛІТ»

У статті здійснено джерельно-історіографічний огляд редакційного портфелю 7-ої невиданої книги часопису історичної секції ВУАН «За сто літ». Це нездійснене видання містить значну кількість цінних відомостей з історії громадівського руху другої половини XIX ст., що став складовою частиною українського національного відродження. У редакції часопису зосередились розвідки та матеріали, що були надані авторами для розгляду з метою їх подальшої публікації. Таким чином у редакційному портфелі 7-ої книги зосередилися наукові статті, документальні джерела, епістолярна спадщина та спогади діячів українських громад та близьких до них осіб. Матеріали зібрані редакцією не були опубліковані, оскільки часопис припинив своє існування. Однак їх актуальність є незаперечною, адже вони розкривають сторінки маловивченої проблематики національного відродження другої половини XIX ст. Метою представленого дослідження, здійсненого із застосуванням методів історіографічного та просопографічного аналізу є оприлюднення актуальної наукової інформації щодо діячів громадівського руху та подій, учасниками та свідками яких вони виступали. З тієї незначної частини створених наукових праць, наявних джерел з історії українського відродження були опубліковані лише окремі матеріали. Саме тому особливої ваги набуває інформація, що збереглася у редакційному портфелі 7-ої книги часопису «За сто літ».

Ключові слова: громадівський рух, часопис «За сто літ», редакційний портфель, наукові праці, листи, спогади, документи.

У період перебування у складі Російської імперії українські інтелектуали, що пропагували ідею національної окремішності зазнавали усіляких утисків з боку влади. Проте, за період другої половини XIX ст. їм вдалося створити теоретичне підґрунтя до суспільно-політичних змін, що проявилися на початку XX ст. у реалізації проекту української державності. Зміна парадигми вітчизняного історіописання, що відбулася у радянський період на тривалий час унеможливила дослідження українського наці-

онального руху. Те революційне покоління, що заявило про утворення власної держави – Українська Народна Республіка, або емігрувало, або було репресоване у часи сталінського терору. Відповідно у вивченні періоду українського національного відродження та їх ключових осередків – Громад – створилися суттєві прогалини.

У контексті розкриття історії громадівського руху другої половини XIX ст. нашу увагу привертають офіційні, приватні та історіографічні джерела, уміщені у редакційному портфелі 7-ої

книги часопису «За сто літ». У попередніх роботах, присвячених розгляду публікацій у 6-ти наявних книгах даного журналу, нами було визначено такі їхні категорії: наукові статті, документи, спогади, листи [26–28]. Офіційні документальні відомості, епістолярії, мемуари, біографічні матеріали діячів громад, що містяться у структурі опублікованих наукових доробків, виступають незамінними джерелами в розкритті теми історії громадівського руху.

До розгляду в зазначеній публікації нами взято усі матеріали редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ», що їх було визначено дослідницями С. Паньковою та Г. Шевчук у статті «За сто літ»: покажчик змісту» [31]. Вдаючись до аналізу матеріалів збережених у Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, вони зауважують на наявності кількох реєстрів, що подають варіанти змісту вказаного тому. Загалом відомо про 5 списків, які включають перелік публікацій, що передбачалися до друку в цьому виданні. Один із них – анонс 7-ої книги часопису, надрукований у його попередньому томі, включив 10 бібліографічних позицій. З тексту анонсу слідує, що з-поміж цих матеріалів до збірки мали увійти й інші. Ще чотири, машинописні, містяться у Х фонді Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Найбільший за кількістю вказаних матеріалів – 21, не містить датування та має заголовок «Плян VII кн. «За сто літ». При цьому у документі вказуються прізвища авторів, а назви матеріалів подаються фрагментарно [14, арк. 2]. Наступний реєстр існує у двох редакціях, що подають ідентичний перелік праць. Він містить 11 позицій та датується 11 серпня 1930 р. Вказані редакції були надіслані відповідно до Державного видавництва України в Києві та Неодмінного секретаря Всеукраїнської Академії Наук [23; 24]. При цьому адресатом першого документу виступає власне редакція часопису «За сто літ», другого – кафедра історії (Київського університету – Т.Н.). У тексті другої редакції зокрема зазначалося: «Прикладаючи до цього статті за нижчеподаним списком для збірника «За сто літ» 7, просимо дати дозвіл для друку цього збірника. Секретар кафедри: [без підпису]» [24, арк. 1]. Інший реєстр, четвертий, відправлений також кафедрою не пізніше 9 жовтня 1930 р. до Неодмінного секретаря ВУАН, містить 10 пунктів. Зазначені списки матеріалів відмінні та містять лише три спільні бібліографічні позиції [24]. П'ятий реєстр, до якого включено 12 матеріалів датується

25 жовтня 1932 р. Документ (дубльований у двох справах [7; 14]), складений вже після виходу шостої книги «За сто літ» є заключним з відомих нам варіантів змісту 7-ої книги, що так і не була надрукована. У порівнянні зі списками редакції 1930 р., він містить дві нові бібліографічні позиції та відповідно не включає деякі позиції з попередніх документів [7]. Цікавим з огляду на встановлення змісту редакційного портфелю заключного тому часопису є ще одне джерело, де засвідчено окремі бібліографічні позиції, що подавалися до редакційного розгляду. Документ містить короткі характеристики шести матеріалів направлених до редакції дослідниками Л. Перетцом, Н. Бухбіндером, В. Кравченком, С. Шкробом, Ф. Савченком та В. Даниловим. Він складається з двох друкованих аркушів, не містить назви та авторського підпису. Вказані у ньому позиції входять до трьох із п'яти вищенаведених списків, в тому числі і до заключного [10].

Загальна кількість редакційних матеріалів, що фігурують у всіх зазначених списках – 27. З них наявні в фондах Інституту рукопису – 19. При цьому зауважимо, що один – «Бухбіндер Н. З листування акад. О. Пипина», анонс друку якого містився у 6-ій книзі «За сто літ», складається з підбірки листів 15 кореспондентів, серед яких 9 є представниками громад: Г. Житецький, Ф. Лебединцев, К. Михальчук, О. Міщенко, В. Науменко, С. Подолинський, І. Рудченко, О. Русов, О. Стороженко. Ці епістолярії входять до 17 різних справ ІР НБУВ [31, с. 252].

Розглянуті варіації змісту 7-ої книги окреслюють вичерпне коло тих матеріалів, аналіз яких дозволяє визначити наявну в них інформацію із зазначеної проблематики. Усі зауважені джерела розуміються нами сукупно як загальний редакційний портфель, аналіз якого подаємо нижче в контексті розгляду інформації, що стосується історії громадівського руху другої половини ХІХ ст. Із вказаної вище кількості збережених текстів лише два – розвідка Д. Граховецького «Формуляр» (кол. кирилومتодієвця) І. Я. Посяди за рр. 1849–1887» [4] та стаття Л. Перетца, що вміщує листи М. Максимовича і М. Мартиновича до В. А. Жуковського [19] – не містять сегментів щодо цього питання. Втім, слід вказати на те, що матеріал Д. Граховецького розкриває одну з важливих сторінок початку другого етапу українського відродження, що передував появі громад. Решта матеріалів розподіляється нами на наступні групи: авторські статті та розвідки – 12, листування – 4, спогади та документи – 2.

Перша група матеріалів – найбільш чисельна та вміщує інформацію щодо: 1) сюжетів, які стосуються громадівського руху періоду 60–70-х рр. XIX ст.; 2) інформації про видавничу діяльність та видання, що розповсюджувалися поміж українофільської інтелігенції; 3) окремих осіб – учасників Громад. Згідно з цим поділом зауважимо, що до першої підгрупи ми віднесли дві наукові праці, а саме Ф. Савченка та О. Назаревського [12; 18]; до другої увійшли три розвідки – Ф. Савченка, Л. Миловидова та В. Чорноморця (Дроздовського) [20; 11; 13]; третю – утворили дослідження та матеріали, що стосуються окремих громадівців. Вони подані Н. Бухбіндером, М. Гніпом, О. Дорошевичем, М. Кістяківською, Б. Шевелевим та С. Шкробом [2; 17; 6; 8; 14; 15]. Заключним в переліку першої групи праць є дослідження В. Кравченка, що містить деякі фрагментарні відомості відносно українофільського руху [9]. *Друга група* – представлена листуванням. До неї увійшли вище згадані епістолярні матеріали подані Н. Бухбіндером, а також листи М. Костомарова, М. Куліша та М. Максимовича [12; 5; 14]. *Третя група* – спогади та документи – є найменшою й презентована двома позиціями джерел [22; 21].

Отже, беручи до уваги запропоновану класифікацію, нижче пропонуємо послідовний розгляд вмісту вказаних матеріалів редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ», що репрезентують фактологічний вимір українофільського громадівського руху.

Розпочинаючи даний розгляд, зазначимо, що перший із матеріалів – стаття Ф. Савченка «Від Валуєвщини до Юзефовщини» була опублікована у його монографічній праці «Заборона українства», що вийшла друком 1930 р. у м. Харкові, у вигляді першого параграфу третього розділу «Емський указ» [33, с. 183–190]. Документ, що передбачався до друку у 7-ій книзі часопису «За сто літ» і зберігся в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського текстуально збігається з опублікованим варіантом. Він не містить заголовку, складається з 24 машинописних аркушів. Має авторський підпис «Ф. Савченко» [1]. У структурі підготовленого матеріалу вирізняються кілька джерел, що становлять неабияку цінність для вивчення історії українського громадівського руху. Зокрема, автором у повному обсязі наводяться кілька документів з тогочасних російських архівосховищ. Так, з Московського Архіву Революції автор публікує наступні документи: Записку графа Сіверса, направлену військовому мініс-

трові Д. Мілютіну та Супровідний лист до неї. Зазначені документи містяться у справі «Об обществе «Хлопоманов» и членов онаго Антоновиче, Рыльском и Чубинском» (з 2-го липня 1862 р. до 15 квітня 1876 р.). Зауважуючи на актуальності наявних в ній джерел, автор зазначає наступне: «У цій справі знаходиться найбільше документів і матеріалів, частиною вже відомих, що стосуються до заслання Чубинського, тому ми їх скоротимо. Але є декілька документів ніде неопублікованих, текст яких ми подамо в цілому, з огляду на їх важливість для зрозуміння діяльності Валуєвської Надзвичайної комісії» [1, арк. 1].

Зокрема, на аркушах 4 та 5 подається Записка графа Сіверса (укладена не пізніше кінця червня 1862 р. – Т.Н.), в примітках якої міститься наступна характеристика українофільського руху: «Полагают, что общество это имеет скрытную цель действовать в духе независимости Малороссии и употребить возмущение крестьян только как орудие для достижения этой цели; имя малорусского поэта Шевченка между ними очень популярно. Они даже действуют за одно с польскою партией, лишь бы взволновать край; в средствах не разборчивы» [1, арк. 3]. Власне у записці графом вказується на В. Антоновича та Т. Рильського, як на головних діячів Київського студентського хлопоманського гуртка.

У доданому до цієї записки супровідному листі, датованому 28 червня 1862 р., зазначалося, що т.зв. товариство хлопоманів відкрито провадить свою діяльність і «по слухам» всім відома їх ціль. Міститься заклик звернути увагу на зв'язок члена Київської громади, підполковника А. Красовського з цим товариством: «...я прихожу к тому убеждению, что общество хлопоманов и подполковник Красовский имеют связь между собою, и что правительство должно обратить на это внимание» [1, арк. 3].

Проаналізований Ф. Савченком рапорт Л. Грибовського (полковника Київської жандармерії) до шефа жандармів О. Потапова від 29 липня 1862 р. (№ 143, одерж. в Петербурзі 4 серпня) під назвою «Об обществе хлопоманов в Киеве» є ще одним документом, що засвідчує ситуацію щодо українського питання з боку влади. Він наводиться фрагментарно, зауважується на значенні в українофільському русі братів Рильських та В. Антоновича. У тексті подано його частину, яка зауважує політичний характер діяльності хлопоманів-громадівців: «Дошедшие в Петербург слухи, что нынешнее Общество Хлопоманов стремится

будто бы к восстановлению независимости Малороссии, не заслуживают на внимание, – спокон веков Малороссия самостоятельной не была и быть не может. Тут только отчасти подтверждается, что Антонович, Рыльский и еще некоторые из студентов хлопчут о сохранении малороссийской народности в нравах, обычаях, costume и даже хотят возвысить литературу на малорусском языке» [1, арк. 4].

Текст статті містить також авторські міркування відносно справи П. Чубинського, його переслідування та характеру звинувачень з боку жандармських органів. Привертає увагу цитування з рапорту О. Васильєва, де зокрема вказується, що П. Чубинський згуртував навколо себе «до 20 молодых людей и разного сословия студентов Киевского Университета (гимназистов и даже несколько из крестьянского сословия)». Подано прізвища Синегуба, Касьяненка, Коваленка, Плещенка, Дзюби [1, арк. 6]. «Сумлінний жандармський служак Васильєв» твердить: «по общей молве положительно известно», що поведінка цієї «шайки» дає підстави запідозрити про те, що «молодые люди действуют с намерением распространить в народе учение социализма и коммунизма» [1, арк. 7].

Також цінною є інформація з повідомлення князя О. Голіцина до шефа жандармів князя В. Долгорукова, що містить вердикт відносно П. Чубинського: «Хотя фактически не доказано, чтобы Чубинский во время сих путешествий возбуждал крестьян к каким-либо противуправительственным стремлениям, но тем не менее дозволение продолжать подобные выходки, по мнению комиссии, может иметь вредное влияние на умы простолюдинов; посему имея в виду, что составление упомянутого выше возмутительного воззвания приписывается Чубинскому, Комиссия полагала: выслать его на житье в один из уездных городов Архангельской губ. под надзор полиции» [1, арк. 8].

У згаданому нами вище документі – «Характеристика статей, поданих до збірника «За сто літ» – відносно цієї праці міститься наступна редакційна ремарка: «Можна подумати, що «українська справа» дійсно боролась за соціалізм, комунізм, тоді як це був по суті радикально демократ. або просто ліберальний рух з націоналістичним забарвленням і з невеличкими впливами ідей утопічного соціалізму» [10, арк. 1].

Наступним розглянемо дослідження О. Назаревського «Київське студентство в грудні 1878 року». Його автором у 5-ій книзі часопису «За сто літ» вже була опублікована предметна розвідка з історії громадського руху під наз-

вою «До історії київської громади 1870-х років» [30], а також у книзі третій цього ж видання подано близьку за змістом працю «Березневий рух» київських студентів р. 1878», де зауважувалося на окремих аспектах з історії Київської громади. Зокрема, автор пише: «... Київ, один із найстаріших культурних центрів України, давно вже був осередком національного українського руху, де залишилися живими кращі традиції кирило-методіївських братчиків та поволі вироблялася й оформлялася ідеологія нових поколінь української громади. Якраз на 70-ті роки припадає розквіт українофільського руху в Києві, що нерозривно зв'язаний з іменами Драгоманова, Антоновича, Чубинського, Житецького, Лисенка та багатьох інших» [29, с. 104–105]. Документ, поданий до редакційного портфелю являє собою 9 машинописних аркушів, датований 1930 р. Ця стаття продовжила попередню студію, вказуючи на подальший розвиток подій студентського руху у Києві. Зокрема, автор зауважує, що «студентські хвилювання <...> не закінчились ліквідацією т.зв. «березневого руху» <...>: наприкінці року, вже в грудні місяці, настрої студентів знову став неспокійний, що викликало велику тривогу й побоювання місцевого начальства і відбилось у відповідному досить жвавому листуванні з міністерством народної освіти. Цього разу рух київських студентів був своєрідний і, як на той час, досить нерідким відгуком на події в столичних (переважно в петербурзьких) університетах, що в свою чергу, відгукнулись на засудження та заслання після заколотів майже 50 чол. студентів Харківського ветеринарного інституту» [18, арк. 1]. Період досліджуваних автором подій співпав з утворенням т.зв. Молодої Громади у Києві, що робить цю розвідку вагомим історіографічним доповненням до сюжету появи нового етапу громадського руху.

Другу підгрупу цієї групи складають три матеріали. Першим до аналізу подаємо документ «Записка В. Плева в справі видання українського перекладу євангелія...», що складається з 11 машинописних аркушів. Він містить авторську передмову, в якій зазначається історія заборони друкування перекладу Євангелія українською мовою П. Морачевського [20, арк. 1].

У тексті документу подано лист-записка В. Плева, датований 13 червня 1904 р. У наведеному тексті обсягом 4 друковані аркуші йдеться про мовне питання, зокрема й у справі друку релігійних текстів. Автором «записки» подається наступна інформація щодо впливу цієї ситуації на утворення українофільського середовища у Києві. Привертає увагу наступ-

на цитата з документа: «Ознаменовавши начало 60-х годов истекшаго столетия события первостепенной государственной важности вызвали известное брожение умов, которое не прошло безследно для юношества малороссийских губерний. В начале означенного периода в Киеве образовалась партия так называемых украинофилов, незначительная по числу и не составлявшая организованного на положительных началах общества, стремление коей заключалось в проведении в народные массы южной России идеи о самобытности малорусской национальности [20, арк. 7] <...> С вопросом этим тесно было связано украинофильское движение и издание священного писания знаменовало бы собою в 1863 году возникновение особой малорусской литературы, выставяемой украинофилами символом отдельной народности – малороссийской» [20, арк. 10].

Наступним документом підгрупи є праця Л. Миловидова, що не містить заголовку. Її назву подаємо згідно з назвою виявленої справи – «Незаконні писання серед Чернігівської молоді. Р. 1862. (З таємної справи Чернігівської гімназії)». Обсяг машинописного тексту становить 11 аркушів, датований – «20-ті рр. ХХ ст.». Л. Миловидов зауважує на розповсюдженні з-поміж членів Чернігівської громади – М. Лазаревського, С. Носа, І. Андрущенка – випусків часопису «Колокол». Спираючись на матеріали допиту двох останніх, він зазначає: «Ці книжки оберталися в тому гуртку, що на початку 1860 рр. утворився в Чернігові, і відомий був, як громада, або чернігівський «курінь». Він складався з представників української радикальної інтелігенції, що працювала коло національної справи» [11, арк. 1].

Автор також вдається до аналізу таємної справи, в якій розкрито вплив закордонних діячів на суспільну ситуацію в середовищі інтелігенції, що залучалася до поширення прокламацій та відозв соціально-політичного змісту: «...гадаємо, не буде позбавлена інтересу одна таємна справа з архіву чернігівської гімназії за р. 1862. Ця справа показує, що р. 1862 в Чернігові розповсюджена була прокламація «К молодому поколенію». Ця прокламація, як відомо, є однією з перших прокламацій 1860 р. Написав її відомий публіцист Н. В. Шелгунов, надруковано її в Лондоні й поширювано в Петербурзі в серпні р. 1861. За поширення її поет М. І. Михайлов, якого влада вважала й за автора відозви, потрапив до Сибіру, де й умер р. 1865. Прокламація «К молодому поколенію» була досить уміркована, але цікава тим, що там підно-

силося питання про націоналізацію землі. <...> Крім того, справа показує, що прокламація була поширена серед молоді зв'язаної з чернігівською гімназією. Отже, не тільки дорослі, а й молодь була причетна до поширення нелегальної відозви. <...> Справа свідчить крім того й про поширення нелегальних віршів Шевченка, що переписувались в альбом поруч з прокламацією «К молодому поколенію» й ходили серед чернігівської молоді 1860 р.» [11, арк. 2].

У даному матеріалі міститься цікавий документ, що засвідчує персональну участь у громадівському русі окремих чернігівських гімназистів. Це список з відомостями про осіб, які належали як до Київської, так і до Чернігівської громад. У ньому, зокрема, зазначалися прізвища, вік, місце народження, батьки, період перебування в гімназії, характеристика поведінки, час випуску і наявні відомості про отримані документи. Після цього автором подається коментар, в якому зазначається, що частина цих гімназистів належала до Київської громади – «до гуртка київських студентів-чернігівців, що мали зв'язок з Чернігівською громадою; наприклад Данило Мороз, Петро Косач, Солонина та інші підписали декларацію київських студентів-чернігівців до Чернігівської громади. Про це – Б. Шевелів, Чернігівська громада за 1860-х рр.» [11, арк. 5].

Третім, заключним матеріалом цієї підгрупи є дослідження В. Чорноморця (Дроздовського) «Нездійснені українські видання початку 60 рр. ХІХ століття». Документ складається з 22 машинописних аркушів, датований – «20-ті рр. ХХ ст.». Текст має два розділи – I та II. У першому розділі вказується на існуючі тогочасні періодичні видання, що містили україномовний сегмент публікацій – вірші, оповідання, фейлетони. Зокрема, «Чернігівські Губернські Відомості», «Київський Телеграф», «Київський кур'єр». Автор визначає недостатню роль цих видань у справі поширення українофільських поглядів: «між українським громадянством повстали думки про заснування власної національної преси. Першими ластівками її були тижневик «Черниговский листок» <...> та товстий місячник «Основа», який дозволено було після великого клопоту, що почався ще року 1858-го, і навіть проти волі 3-го Відділу Е. В. Канцелярії. <...> по деяких містах постали думки про заснування власних українських газет та часописів» [13, арк. 4]. Крім того, зауважується на популярності метеликів – невеличких книжок, що готувалися громадівцями задля поширення необхідних знань поміж селянства.

Автор звертається до праць науковців (П. Єфіменка, В. Міяковського, Б. Шевелева), що висвітлювали стан справ довкола українських видавничих проектів. Він вказує на окремі нереалізовані видання – «Голос» (мав видаватися в Києві студентами-громадівцями К. Шейковським та П. Левицьким) та «Десна» (у Чернігові мав видаватися П. Кизимовським, О. Лазаревським і П. Маєвським). Видання мало містити такі елементи: 1) «местные известия», 2) «учено-литературный отдел» («Очерки из прошлой жизни края, преимущественно основанные на изучении архивных памятников. Этнографические и статистические исследования местности»), 3) «смесь» («Библиографические известия о разных сочинениях, касающихся, как прошлой так и настоящей жизни края»), 4) «частные объявления» [13, арк. 6].

У другому розділі автор продовжує відстежувати заплановані «українсько-російські» видання. Про одне з них – полтавський тижневик «Нива» – він говорить, посилаючись на «Справу Головного Управління в справах цензури та Окремої Канцелярії М. Нар. Освіти». На це видання «полтавською Громадою покладалися великі надії, бо невдача з нею створила на місцевих українських діячів велике вражіння» [13, арк. 11].

У цьому ж контексті, у статті подано наступну оцінку початку діяльності Полтавської громади, здійснену О. Кониським: «В то время (кінець 50-х рр. В. Д. (В. Дроздовський – Т.Н.) существовал в Полтаве небольшой кружок молодых людей из некоторых учителей местной гимназии, кадетского корпуса и женского института; к ним примикало и несколько чиновников. Этот кружок по инициативе А. Стронина, со свойственным молодым убежденным силам рвением, принялся прежде всего за открытие воскресных школ» [13, арк. 12]. Також зауважено на спробі здійснити у м. Харкові 1862 р. вчителем 2-ої Харківської гімназії Ф. Петропавловським видання газети «Украинский вестник» [13, арк. 13]. У висновках автором акцентовано на заміні українських видавничих ініціатив урядовими альтернативними проектами – «Киевлянин», «Русская правда». Ситуацію з забороною українського слова він називає «довгим антрактом» в історії українського друкованого слова [13, арк. 19].

Наступну визначену групу матеріалів утворюють тексти дослідників відносно постатей окремих членів громадівського руху. У редакційному портфелі 7-ої книги часопису «За сто літ» містяться п'ять наукових розвідок, дві з яких присвячено М. Драгоманову, по одній –

А. Красовському, подружжю Русових та В. Самійленкові.

Перший документ з цієї підгрупи, розміщений в архівній справі «Бухбіндер Наум. М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії. (Кілька неопублікованих листів його до А. С. Суворіна)», складається з 6 машинописних аркушів. Датується – «20-ті рр. ХХ ст.».

Автор розвідки розкриває ставлення М. Драгоманова до журналіста та видавця А. Суворіна, з яким він познайомився 1870 р. У контексті досліджуваної теми в матеріалах статті певну цікавість становить оцінка ним постації М. Драгоманова, зокрема зауважується на його переконанні, що «розвиток капіталізму в Росії неминучий «і цій країні належить пройти шлях заходу». <...> Особливо цікаво, що Драгоманов висловлював ці думки в 70-ті роки, коли умами соціалістів у Росії заволоділи народницькі хімери. Драгоманов в такий спосіб став ніби предтечею російського марксизму» [2, арк. 2–3]. У справі також міститься лист М. Драгоманова до А. Суворіна [2, арк. 3].

У «Характеристиці статей, поданих до збірника «За сто літ» щодо цього твердження рецензентом (особа не встановлена – Т.Н.) зауважено, що «Драгоманов був радикал-демократом з народницьким відтінком, хоч і висловлював окремі думки, що наближали його до Марксистів» [10, арк. 1].

Наступний матеріал М. Кістяковської «В. П. Батурицький та його спомини про М. П. Драгоманова» (назва подається за архівною справою – Т.Н.) складається з 21 машинописного аркуша та датується 20-тими рр. ХХ ст., містить спогади (аркуші 3–9), записані членом Молодої Київської Громади Б. О. Кістяківським від В. П. Батурицького (справжнє ім'я – Василь Павлович Маслов-Стокіз), який познайомився з Драгомановим під час свого перебування в Женеві. Зокрема, в цих спогадах містяться особливості портрету одного з найвідоміших діячів громадівського руху: «...в російській колонії в Женеві на той час було велике безлюддя і панувала страшна нудота. Час був глухий. <...>. Нудьгував і Мих. Петрович, нудячись за новим ділом і змагаючись з злиднями. Він лагодив дальші випуски «Історичних пісень» та сам казав, що навряд чи будуть кошти на видання цих праць, бо земляки українці ставляться до них, як на «вчену розкіш». Дратували його й галицькі справи, де ніяк не налагоджувалась та радикальна течія, яку Мих. Петрович уважав за єдино розумну та потрібну для Галичини з її селянським, переважно, людом» [8, арк. 6].

Наступний документ з редакційного портфелю має назву «Андрій Красовський», автор М. Гніп. Документ складається з 15 машинописних аркушів. Цей матеріал розділений на три частини – 1, 2, 3. У першій автор досліджує постать одного з учасників Київської громади А. Красовського, подає відомості його біографії та аналізує зв'язки з членами цієї організації на початку 1860-х рр. У матеріалі наведено текст документу, відозви до солдат 4 батальйону Житомирського полку («Житомирці!»), за розповсюдження якої А. Красовського було засуджено до розстрілу, заміненого 12-ма роками каторжних робіт [17, арк. 3–4].

У другій частині публікації М. Гніп подає відомості щодо постаті П. Чубинського, як одного з очільників Київської Громади, зокрема наводить інформацію щодо перебування членів цієї організації на Переяславщині. Поміж найближчого його оточення автором вказуються громадівці: Торський, Володимир та Євген Синегуби, Касьяненко, Антонович, Житецький, Пилипенко, Потоцький. Говорячи про їх діяльність, він наводить витримки з рапорту ад'ютанта О. Васильєва, де, зокрема, П. Чубинський постає як «малороссийский патриот» [17, арк. 8].

У третій частині статті її автор, за дослідником М. Яворським, наводить прізвища членів Київської Громади: «До хлопоманів чи «української партії червоних» належали: Антонович, Беренштам, Панченко, Познанський, Свідницький, Рильський, Буржинський, Врублевський, Сорочинський, бр. Василевські, Пржезельський, Загурський, Юрьевич, Мергердин, Трахтенберг, Бернатович, Далькевич, Хаюць, Бобровський, Пановський, Дубецький, Коперницький, В. Синегуб, Красовський і Чубинський». Вказує на її класифікацію з трьох течій, очолюваних відповідно Ф. Панченком, В. Антоновичем та братами Василевськими [17, арк. 10–11].

Наступним у переліку заявленої групи є матеріал Б. Шевеліва [14] на 13 машинописних аркушах без заголовку та підпису, містить інформацію щодо подружжя Русових на основі справи чернігівської жандармської управи 1913 р. під № 6 (ч. 1) «По запросам начальников губернських жандармських управлений». З приводу згаданого документу сам дослідник зауважує, що це своєрідний «політичний формуляр». Зазначимо, що попередньо у 3-ій книзі «За сто літ» були опубліковані спомины С. Русової, де вона детально зауважила факти жандармських трусів, що їх довелося пережи-

ти їй разом з чоловіком О. Русовим [32]. Будучи дієвими членами українських громад, вони відзначалися продуктивною організаційною та редакторською роботою. Даний матеріал Б. Шевеліва доповнює опубліковані спомины. Говорячи про цінність зібраної у ньому інформації, він зазначає наступне: «Поданий вище політичний «формуляр» Ол. Ол. та С. Ф. Русових та матеріали до нього з чернігівського історичного архіву, датуючи деякі факти згадані в споминах Русових, та де в чому поповнюючи їх, звичайно, мають в собі багато прогалин, обминаючи чимало з згаданого в споминах <...>. Проте, гадаємо, що й в такому вигляді ці матеріали можуть послужитися дослідникові історії революційного та громадського руху України» [14, арк. 15].

Ще один документ, що заслуговує розгляду в контексті висвітлення постатей громадського руху є подана до редакції часопису на 8-ми машинописних аркушах розвідка – лист, за підписом О. Дорошевича, датований 2 травня 1929 р. [6]. Подаючи у ньому відомості про київського громадівця В. Самійленка, автор матеріалу, окрім іншого, зауважив на мотивах написання власної праці. Зокрема відмітивши наступне: «У збірникові «За сто літ», кн. III (К., 1928), видрукувано «Матеріали до життєпису Володимира Самійленка» з вступною заміткою Ол. Тулуба (с. 295–304). У цій замітці Ол. Тулуб кинув мені кілька докорів і зауважень з приводу моєї статті в виданні «В. Самійленко. Вибрані твори. Книго спілка 1926». Не бажаючи, щоб ці докази й зауваження – цілком, на мою думку, несправедливі й фактично невірні – пішли до історії, я мушу їх тут спростувати: хоч і як небагато часу минуло з дня Самійленкової смерті, а вже деяких найпевніших свідків немає, та й людська пам'ять себе зраджує» [6, арк. 1]. З-поміж іншого, О. Дорошевич акцентує на тому, що матеріали надані О. Тулубом не є автобіографією, оскільки створені ним, тобто третьою особою. У своїй розвідці він спирається на свідчення осіб, близьких до Самійленка: дружини Ольги Степанівни та В. О. Матушевської, яка надала йому щоденник [6, арк. 1].

Матеріал С. Шкроба «Забутий промовець. До життєпису В. Ю. Хорошевського» (назва подається за архівною справою – Т.Н.), складається з 22 машинописних аркушів, датується 27 лютом 1930 р. У ньому подаються біографічні відомості про Владислава Юліановича Хорошевського. На рівні припущень говориться про його участь в революційній громаді по-

ляків в Петербурзі. Автор відмічає, що у своїй промові він підкреслював «давні неправди, що були з боку Поляків до Українців, і бажав, щоб Тарасова смерть мала своїм наслідком братерське порозуміння та пробачення отих давніх неправд...» [15, арк. 7].

У «Характеристиці статей, поданих до збірника «За сто літ»» матеріал отримав негативну оцінку з боку рецензента, яку вважаємо за необхідне навести в повному обсязі: «Стаття ця присвячена Хорошовському на тій підставі, що він виголосив промову на похоронах Шевченка. Ця обставина не виправдовує стряпні автора на 22 сторінках, що ніяких даних про ставлення поляків до Шевченка не подає, крім вигадок автора нічим не доведених, що Хорошовський виступив від Петровського польського гуртка чи громади і т.д. При чому все це одні здогади автора. Отже, стаття не наукова і цінності не має, хоч нічого особливого в ній немає» [10, арк. 1–2].

Заключною у першій групі матеріалів є праця В. Кравченка «Зрушення. Передне слово», що стосується відкриття пам'ятника І. Котляревському у 1903 р. у Полтаві. Документ складається з 23 машинописних аркушів, датується – 20-ті рр. ХХ ст. Стаття містить 10 пронумерованих розділів, у яких поетапно описано підготовку та процес святкування під час відкриття пам'ятника. У розкритті заявленої теми на увагу заслуговує перелік громадівців та інших осіб, присутніх під час урочистостей: [?] Андрієвська, М. Міхновський, М. В. Лисенко, М. К. Садовський, М. В. Левицький, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка та інші [9]. У згадуваній «Характеристиці статей, поданих до збірника «За сто літ»» означений матеріал отримав наступний відгук: «Опис відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві р. 1903 з чималою ідеалізацією українства. Нічого наукового в статті нема й містити його в науковому виданні не слід» [10, арк. 1].

Друга визначена нами група матеріалів редакційного портфеля складається з листів, в тому числі представників українських громад. Вони подані дослідниками Н. Бухбіндером, В. Гнатюком, В. Даниловим та Ф. Савченком [16; 3; 5; 12]. Подані зазначеними дослідниками листи ми залишимо поза увагою даного розгляду, оскільки з виявлених епістоляріїв нами проаналізовано лише п'ять листів, з яких чотири (М. Костомарова – 2, М. Куліша – 1, М. Максимовича – 1) не містять інформації щодо конкретних обставин громадівського руху та фактичних дій осіб, що до нього зара-

ховуються. Виняток становить лист К. Михальчука до О. Пипіна, де він висловлює прохання опублікувати у «Вестнике Европы» свою працю «К вопросу о малорусском литературном языке», що є цікавим моментом вивчення наукової діяльності цього громадівця [16]. Зміст епістоляріїв інших кореспондентів, про наявність яких ми вказали на початку цього розгляду ще належить проаналізувати. Зауважимо на тому, що дана епістолярна спадщина є цінним біографічним джерелом, послуговування якими дозволить збагатити уявлення про життя та творчість усіх вказаних осіб.

Заключною в даному розгляді є третя визначена група – спогади та документи.

Так, одноосібно поміж інших матеріалів 7-ої книги виглядають спогади В. Чаговця «З темряви минулого. Розбуркані тіні», надруковані на 75-ти машинописних аркушах, хронологія яких охоплює початок 1900-х рр. [22]. Даний матеріал продовжує авторську студію, що вийшла друком у 6-ій книзі «За сто літ» – «З темряви минулого (1881–1891 рр. на Волині)» [34].

Автор спогадів зображує період свого перебування за кордоном (Франція, Італія), де він зустрічається з представниками російського революційного руху, зокрема Г. Плехановим, згадує свого товариша дитячих років, київського громадівця В. Доманицького. Також подає короткий опис, пов'язаний з В. Антоновичем: «Коли українська суспільність святкувала сорокап'ятиліття вченої й громадської діяльності Володимира Боніфатійовича Антоновича, я надрукував у «Киевской Мысли» велику статтю, в якій скористав з надзвичайно цікавих спогадів Василя Доманицького... Й віддав честь ґрунтовності та глибокій історичній вазі праці його, як одного з останніх учнів, присвяченій своєму великому навчителеві» [22, арк. 22].

Цінними з огляду на вивчення громадівського руху є 2 машинописні аркуші, подані до редакції Е. Смоленською. На них з обох боків зауважуються прізвища 92-ох представників Одеської української громади, із назвою «Персональный состав Одесской старой украинской громады». Окрім того, до них додано примітки з вказаними для уточнення прізвищами ще 4-ох осіб [21, арк. 2].

Окремо наголосимо на тих матеріалах редакційного портфелю, що не збереглися ні в архівосховищах, ні у надрукованому варіанті. На них, зокрема, наголошено дослідницями С. Паньковою та Г. Шевчук. Так, чотири позиції зауважуються згідно «Плян у VII кн. «За сто

літ» [14]. Їх авторів та назви наведемо дослівно у порядку, зазначеному у цьому документі: «Одеська Громада – Рябінін-Скляревський і Смоленський»; «Познанський – Бужинський»; «Франко – Кримський»; «Універсал УНП № 1521 – Граховецький». Ще чотири позначено у сформованому ними загальному переліку введеному з усіх вивчених матеріалів. Це 1) Айзеншток І. Листування Г. Квітки до Ф. Коні; 2) Дубровський В. «Бурсіада»; Левченко М. Листування Франка з Кримським, 4) Синявський А. Сторінка з історії громадського руху на Україні [14, арк. 2]. Судячи з назв щонайменше три з них прямо стосуються громадського руху. Цілком можливо, що ці матеріали ще будуть виявлені дослідниками.

Проведений аналіз матеріалів редакційного портфелю 7-ої книги часопису «За сто літ» доводить, що наразі це найширша збірка цього часопису за кількістю та вмістом наявних матеріалів з історії громадського руху. Попри

час її укладання наукові розвідки та джерела не втратили власної актуальності, а навпаки: демонструють значний потенціал у розкритті сюжетів історії діяльності українських громад другої половини XIX ст. Тож на завершення, варто погодитись з міркуванням дослідниць С. Панькової та Г. Шевчук про потребу друку цього унікального масиву джерел з редакційного портфелю 7-ої книги «За сто літ» [31, с. 253]. Сподіваємося, що представлений нами розгляд сприятиме реалізації цієї справи.

Дана публікація є заключною у циклі авторських розвідок, присвячених огляду та аналізу матеріалів часопису «За сто літ» (книги 1–7). Виявлені в них історіографічні джерела та документи безумовно є цінним бібліографічним та джерелознавчим сегментом у загальному масиві дослідницьких студій, спрямованих на вивчення процесів українського національного відродження та державотворення, що мали місце у «довгому XIX столітті».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. X, спр. 14694, 24 арк.
2. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14686, 6 арк.
3. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14704, 1 арк.
4. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14710, 4 арк.
5. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14714, 78 арк.
6. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14717, 8 арк.
7. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14724, 4 арк.
8. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14726, 21 арк.
9. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14734, 23 арк.
10. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14735, 2 арк.
11. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14739, 11 арк.
12. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14764, 25 арк.
13. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14787, 22 арк.
14. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14795, 13 арк.
15. ІР НБУВ, ф. X, спр. 14798, 22 арк.
16. ІР НБУВ, ф. X, спр. 16942, 4 арк.
17. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17112, 15 арк.
18. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17798, 9 арк.
19. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17925, 9 арк.
20. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18066, 11 арк.
21. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18150, 2 арк.
22. ІР НБУВ, ф. X, спр. 18380, 75 арк.
23. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31431, 2 арк.
24. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31432–31433, 3 арк. 2 од.
25. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31435, 1 арк.
26. Нагайко Т. Ю. Громадівський рух другої половини XIX століття у спогадах його представників: джерельно-історіографічна візія часопису «За сто літ». *Український історичний збірник*. 2016. Вип. 19. С. 361–371.
27. Нагайко Т. Ю. Українські громади та їх діяльність на сторінках часопису «За сто літ» (огляд публікацій Г. Житецького, О. Рябініна-Скляревського, О. Назаревського). *Київська Стара Громада в культурно-історичному просторі України. Збірка / За ред. Дмитра Гордієнка та Ольги Гураль*. К., 2018. С. 167–191.
28. Нагайко Т. Ю. Громадівський рух в Україні у публікаціях часопису «За сто літ»: листи та документи. *Переяславський літопис*. 2016. Вип. 10. С. 75–83.

29. Назаревський О. «Березневий рух» київських студентів 1878 р. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 102–123.
30. Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років. *За сто літ*. Харків-Київ, 1930. Кн. 5. С. 208–212.
31. Панькова С., Шевчук Г. «За сто літ»: покажчик змісту. *Український археографічний щорічник*. К., 2006. Вип. 10/11. С. 240–287.
32. Русова С. Мої спомини (1879–1915). *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 102–123.
33. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ, 1930. 415 с.
34. Чаговець В. З темряви минулого (1881–1891 рр. на Волині). *За сто літ*. 1930. Кн. 6. С. 192–229.

REFERENCES

1. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (IR NBUV), f. X, spr. 14694 [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky], 24 ark. [in Ukrainian].
2. IR NBUV, f. X, spr. 14686, 6 ark. [in Ukrainian].
3. IR NBUV, f. X, spr. 14704, 1 ark. [in Ukrainian].
4. IR NBUV, f. X, spr. 14710, 4 ark. [in Ukrainian].
5. IR NBUV, f. X, spr. 14714, 78 ark. [in Ukrainian].
6. IR NBUV, f. X, spr. 14717, 8 ark. [in Ukrainian].
7. IR NBUV, f. X, spr. 14724, 4 ark. [in Ukrainian].
8. IR NBUV, f. X, spr. 14726, 21 ark. [in Ukrainian].
9. IR NBUV, f. X, spr. 14734, 23 ark. [in Ukrainian].
10. IR NBUV, f. X, spr. 14735, 2 ark. [in Ukrainian].
11. IR NBUV, f. X, spr. 14739, 11 ark. [in Ukrainian].
12. IR NBUV, f. X, spr. 14764, 25 ark. [in Ukrainian].
13. IR NBUV, f. X, spr. 14787, 22 ark. [in Ukrainian].
14. IR NBUV, f. X, spr. 14795, 13 ark. [in Ukrainian].
15. IR NBUV, f. X, spr. 14798, 22 ark. [in Ukrainian].
16. IR NBUV, f. X, spr. 16942, 4 ark. [in Ukrainian].
17. IR NBUV, f. X, spr. 17112, 15 ark. [in Ukrainian].
18. IR NBUV, f. X, spr. 17798, 9 ark. [in Ukrainian].
19. IR NBUV, f. X, spr. 17925, 9 ark. [in Ukrainian].
20. IR NBUV, f. X, spr. 18066, 11 ark. [in Ukrainian].
21. IR NBUV, f. X, spr. 18150, 2 ark. [in Ukrainian].
22. IR NBUV, f. X, spr. 18380, 75 ark. [in Ukrainian].
23. IR NBUV, f. X, spr. 31431, 2 ark. [in Ukrainian].
24. IR NBUV, f. X, spr. 31432–31433, 3 ark. – 2 od. [in Ukrainian].
25. IR NBUV, f. X, spr. 31435, 1 ark. [in Ukrainian].
26. Nahaiko T. Yu. *Hromadivskyi rukh druhoi polovyny XIX stolittia u spohadakh yoho predstavnykiv: dzherelno-istoriohrafichna viziia chasopysu «Za sto lit»* [Public movement of the second half of 19th century in memories of its representatives: original and historic-geographical vision of chronicle called «Za Sto Lit»]. *Chasopys Instytutu istorii NAN Ukrainy «Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk»* [Journal of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine «Ukrainian Historical Collection»] Pub. 19, 2016, P. 361–371 [in Ukrainian].
27. Nahayko T. Yu. *Ukrayins'ki hromady ta yikh diyal'nist' na storinkakh chasopysu «Za sto lit» (ohlyad publikatsiy H. Zhytets'koho, O. Ryabinina-Sklyarevs'koho, O. Nazarevs'koho)* [Ukrainian communities and their activities on the pages of the magazine «For a hundred years» (review of publications by G. Zhitetsky, O. Ryabinina-Sklyarevsky, O. Nazarevsky)]. *Kyyivs'ka Stara Hromada v kul'turno-istorychnomu prostori Ukrainy. Zbirka* [Kyiv Old Community in the cultural and historical space of Ukraine]. K., 2018, P. 167–191 [in Ukrainian].
28. Nahayko T. Yu. *Hromadivskyi rukh v Ukrayini u publikatsiyakh chasopysu «Za sto lit»: lysty ta dokumenty* [Community Movement of the second half of 19th century in memories of its representatives: original and historic-geographical vision of chronicle called «Za Sto Lit»]. *Pereiaslavs'kyi litopys*. [Pereiaslav Chronicle]. Pub. 10, 2016, P. 75–83 [in Ukrainian].
29. Nazarevs'kyi O. *«Bereznevyy rukh» kyyivs'kykh studentiv 1878 r.* [March Movement of Kyiv Students in 1878]. *Za sto lit*. Кн. 3, 1928, P. 102–123 [in Ukrainian].
30. Nazarevs'kyi O. *Do istoriyi kyyivs'koyi hromady 1870-kh rokiv* [To the history of the Kiev community of the 1870's]. – *Za sto lit*. Кн. 5. Kharkiv-Kyyiv, 1930. P. 208–212 [in Ukrainian].
31. Pan'kova S., Shevchuk H. *«Za sto lit»: pokazhchyk zmistu* [For a hundred years: a pointer to

- the content]. *Ukrayins'kyi arkhеohrafichnyy shchorichnyk* [Ukrainian Archeographical Edition]. K., 2006. Pub. 10/11. P. 240–287 [in Ukrainian].
32. Rusova S. *Moyi spomyny (1879–1915)* [My memories (1879–1915)]. Za sto li. Kn. 3. 1928. P. 102–123 [in Ukrainian].
33. Savchenko F. *Zaborona ukrayinstva 1876 r.* [Prohibition of Ukrainians]. Kharkiv; Kyiv, 1930, 415 p. [in Ukrainian].
34. Chahovets' V. *Z temryavy mynuloho (1881–1891 rr. na Volyni)* [From the darkness of the past (1881–1891 on Volyn)]. Za sto lit. Kn. 6. 1930. P. 192–229 [in Ukrainian].

© *Taras Nahaiko*
(*Pereiaslav-Khmelnytsky*)

<https://orcid.org/0000-0002-1439-3576>

HISTORIOGRAPHIC AND DOCUMENTARY SOURCES OF THE CIVIL MOVEMENT TAKEN FROM THE 7TH BOOK OF EDITORIAL PORTFOLIO NAMED – «OVER A HUNDRED YEARS»

The article provides both historiographical and documentary review of the editorial portfolio of the 7th unpublished book of the magazine of the historical section of the VUAN «Over A Hundred Years.» This unfulfilled edition contains a significant amount of valuable information about the history of the communist movement of the second half of the nineteenth century, which became an integral part of the Ukrainian national revival. The editorial office focused on the author's researches and materials that were provided by the authors for consideration in order to further publish them. Thus, the editorial portfolios of the 7th book focused on the author's scientific researches, documentary sources, epistolary heritage, and memories of the figures of Ukrainian communities and people close to them. The materials collected by the editorial office were not published since the magazine ceased to exist. However, their relevance is indisputable, because they reveal the pages of the ill-studied topic. The purpose of this research, based on the methods of historiographical and dissertational analysis, is the promulgation of up-to-date scientific information on community leaders and events, participants and witnesses of which they acted. From those very small parts of the created scientific work, available sources on the history of the Ukrainian revival, only some of the materials were published. That is why the information that has been preserved in the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over A Hundred Years» gains its special importance.

During the period of being in the Russian Empire, Ukrainian intellectuals propagandizing the idea of national separation were subjected to all kinds of oppression by the authorities. The change in the national paradigm of history, which took place in the Soviet period, for a long time made it impossible to study the Ukrainian national civil movement. That revolutionary generation, which declared the formation of its own state – the Ukrainian People's Republic, either emigrated or was repressed at the time of Stalin's terror. Because of that, significant gaps have been created in the study of the Ukrainian national renaissance and its key centers – the Communities.

In the context of studying the history of the communist movement of the second half of the nineteenth century, our research attention is made up of official, private and historiographical sources contained in the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over a hundred years.» In previous works devoted to reviewing publications in 6 existing books of this magazine, we identified the following categories: scientific articles, documents, memoirs, letters.

It should be noted that these materials are both separate articles and their components are part of the structure of published scientific works. For example, official documentary sources, letters, memories, biographical materials of representatives of the communist movement act as a subject of a separate publication, as well as parts of scientific articles.

In consideration of this publication, we have taken all the materials of the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over A Hundred Years», which were identified by researchers S. Pankova and G. Shevchuk in the article «Over A Hundred Years».

Using the materials of the manuscript kept at the Institute by the National Library of Ukraine named after Vernadsky, they pay attention to the presence of several registers, indicating the contents of the volume itself. In general, there are 5 lists that include the list of published work intended for publication in this edition.

The text of the article is a sequential review of the content of the listed editorial portfolio positions. In particular, let's dwell on the definition of the materials of the relevant sources representing the factual side of the Ukrainophilical community movement in the above-mentioned groups.

To do this, we offer the following classification.

The first group of materials – the most numerous and contains information on 1) events related to the communist movement of the 60's and 70's of the nineteenth century; 2) information on illegal activities and publications distributed among the Ukrainophilical intellectuals; 3) the actual persons – members of the Community, etc. According to this division, we note that we assigned two scientific works to the first subgroup, from F. Savchenko and O. Nazarevsky; to the second – L. Milovidov and V. Chernomorets (Drozdovsky); the third – researches and materials related to individual communities. These are the works of N. Buchbinder, M. Kistyakovsky, B. Shevelev, A. Doroshevich, M. Hnip, S. Scrob.

The final list of the works of the first group of materials is the study of V. Kravchenko, which contains some fragmentary information regarding the Ukrainophilical movement.

The second group of sources is represented by correspondence: M. Kostomarov, M. Kulish, M. Maksymovych and K. Mikhalchuk.

The third definite group of materials – memoirs and documents – is the final in this review.

It should be emphasized that materials of the editorial portfolios that have not been preserved can be found either in the archival storage or in the printed version. Their list was given by researchers S. Pankova and G. Shevchuk, which includes four positions. All of them are known for «Plate VII of the book. «Over a Hundred Years.» At least two of them are directly related to the communist movement. It is possible that these materials will still be discovered by researchers.

The analysis of these materials in the editorial portfolio of the 7th book of the magazine «Over A Hundred Years» proves that the collection of this magazine is the largest in terms of the number and content of available materials. Despite the long process of creating, scientific resources have not lost their relevance, on the contrary, they have a significant potential in revealing the plots of the history of Ukrainian communities in the second half of the nineteenth century.

This publication is final in the cycle of author's inquiries devoted to the review and analysis of materials of the magazine «Over A Hundred Years» (books 1–7). The historiographic sources and documents found in them are a valuable bibliographic and source-study segment in the general array of research studies aimed at studying the processes of Ukrainian national revival and state-building that took place in the «long nineteenth century».

Keywords: Civil movement, a magazine «Over A Hundred Years», editorial portfolio, scientific researches, letters, memories, documents.

До редакції надійшла 18.10.2018.

УДК 930:94(477)–055.2 «1914/1918»
<https://doi.org/94.10347/2522–4111.2018.39.2.13>

© Марія Гук
(Київ)

<https://orcid.org/0000–0002–5321–0373>

ЖІНКИ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ У СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Відображено напрямки дисертаційних досліджень, які повністю або в контексті розкривають життя й участь жінок України у Першій світовій війні. Методологічну основу публікації склали загальнонаукові та спеціально-історичні методи логічного та історіографічного аналізу.

З'ясовано, що окремих вітчизняних дисертаційних досліджень з гендерної проблематики у Першу світову війну майже немає. Даний напрямок тільки розвивається. Встановлено, що сторінки жіночої історії розглядаються в контексті благодійності та питань повсякдення міст у роки війни. Доведено, на сторінках низки дисертацій яскраво видно, що жінки не були пасивними у роки війни, а навпаки перебрали на себе «чоловічі» функції. Деякі, навіть, брали участь у військових діях. Хоча більшість відзначилася у сфері доброчинності, милосердя, благодійності. Перша світова війна трансформувала суспільство і погляд на статус жінки. Зміни торкнулися жіноцтва як в Російській, так і Австро-Угорській імперії.

Ключові слова: Перша світова війна, жіноче повсякдення, благодійність.